

Глава 5 Стародавній Китай

§ 1. Виникнення держави

Були цивілізації, які закінчили свої кола у далекому минулому. Ви-тягнуті археологами з-під наносів часу, вони зберігаються в музеях, безмовні, непрочитані та незрозумілі - втрачені ланки історії (Мохенжо-Даро та Хараппа, Мінойська держава, етруски, міста-держави майя та багато інших). Але є цивілізації живі. Зародившись у далеких тисячоліттях, вони продовжують себе, передають себе новим та новим поколінням, що приймають естафету предків. До числа таких нечисленних цивілізацій належить Китай.

У загальній вступній частині курсу цього підручника виділено тип Великої держави. Китай, як і Єгипет, Вавилон, Індія, Хетське царство, Імперія інків, належить до цього типу. У Великій державі сама його величина, розміри території та кількість населення припускають більше ступенів управління, отже, і велику ієрархію в організації державної влади. Управління - це системоутворюючий чинник усього внутрішнього життя Великої держави. Управління становить розгалужену управлінську ієрархію. Державна ієрархія, у свою чергу, неминуче трансформується в ієрархію соціальну, проникає у культуру, в усі інститути державного, суспільного та особистого життя, менталітет кожної окремої особи. Переконалим прикладом тому є державний та суспільний устрій Стародавнього Китаю. Іноді трапляється так, що оцінюючи ту чи іншу державну систему, наприклад, з позицій рівня лібералізму, до великих держав застосовують такі самі критерії, як і до держав малих. Такі вимоги є необґрунтованими: Велика держава - це інша система, зі своєю специфікою управління, яка диктується об'єктивними обставинами. Китай, Єгипет, Вавилон, сучасні Росія, США не можуть керуватися так, як керувалися міста-республіки Стародавньої Греції, Італії або сучасні Швейцарія, Фінляндія, держави Бенілюксу, та ін. Звичайно ж, негайно виникає запитання: а де межа, критерій, який відокремлює «Велику» державу від «Невеликої»? Тут немає явних формальних критеріїв, як немає їх, наприклад, між різними етапами Середньовіччя, але є критерій управлінський - об'єктивна необхідність централізованого управління суспільними справами.

Говорячи про типологічну характеристику китайського суспільства і держави, ми

стикаємося з тією самою проблемою, яка виникає при характеристиці стародавніх Єгипту, Вавилону, Хетської держави, Індії, перуанського Тауантинсуйю та деяких інших. Типологічна ідентифікація їх як «рабовласницьких» не витримує критики, оскільки становим хребтом цих держав та основним контрагентом державної влади була селянська громада. Пропозиції деяких істориків вважати селянську громаду колективним рабом є, звичайно, необґрунтованими.

Можна було б ідентифікувати такі суспільства як «державний феодалізм», коли сукупним феодалом виступає держава з його ранжуваною корпорацією чиновництва та іншого служивого люду (яскравий приклад - Хетська держава), а їх сукупним «феодом» - вся країна з її податним населенням. Така ідентифікація має свою логіку за аналогією із загальноприйнятим поняттям державного капіталізму. (Якщо є державний капіталізм, то чому неможливий державний феодалізм?) Деякі автори висловлюють ідею про наявність в історії Стародавнього світу та Середніх віків всього лише однієї формації - Великої феодальної формації, яка охоплює весь період - від стародавніх Єгипту, Вавилону тощо аж до ХХ століття, включаючи Радянський Союз. Звичайно, колгоспи з їх прикріпленими до землі колгоспниками дуже були схожі на громади підневільних гурушів стародавньої вавилонської Третьої династії Ура (2300-2100 роки до н. е.). Така ідентифікація виглядала б більш адекватною, але вона виключає чинник культури, і це є не-правомірним перенесенням на країни Сходу суто європейського до-свіду феодалізму з його лицарями та феодами. На наш погляд, ідентифікація різних держав не має бути припасуванням їх під уже існуючі настанови та бренди, а мусить походити від фактичних властивостей самих цих суспільств та держав. Тут ми цілком згодні із висловлюванням Платона, згідно з яким сутність речей слід осягати не з їх імен, а з них самих. Якщо ми підійдемо до проблеми з цих позицій, ми повинні будемо взяти до уваги такі фактори.

1. Централізоване управління суспільством, яке трансформується в державу, виникає тут перш за все з потреб централізованого управління виробничими процесами, що потребують спільних зусиль усього суспільства. (Ми зовсім не виключаємо такі найважливіші чинники, як організація військової функції, пригнічення внутрішніх конфліктів та ін.). Наслідком цього є:

2. Виникнення державного господарства та господарства-власника, що є додатковим чинником звеличення державної влади над суспільством.

3. Становлення публічної влади відбувається в умовах глибоко сакралізованої культури. Звідси - сакральний характер влади, її обожнювання. Влада правителів є сакралізованою, вони боги або напів-боги та одночасно верховні жерці; об'єктом

управління, контрагентом державної влади є світ об'єднаних державних аграрних громад. Аграр-на громада - основна молекула даного суспільства, а державна влада - це «блюдо піску» - засіб, який об'єднує громади в етнос, націю, суспільство. Отже, якщо ми скажемо, що Китай - це стародавня аграр-но-суспільна деспотія, то це буде цілком адекватна ідентифікація Ки-таю та подібних йому держав. (При цьому ми, звичайно, не забувати-мемо, що «всяке визначення кульгає» і що воно лише окреслює за-гальні контури предмета.)

Китай сьогодні - це більше 10 мільйонів квадратних кілометрів (третє місце у світі після Росії та Канади), кількість населення сягає нині близько півтора мільярда людей. Ще на межі нової доби населення Китаю складало більше 50 мільйонів людей - більше, ніж у якій-небудь іншій державі того часу. Прикордонними сусідами Китаю є Індія, Тибет, Росія, Монголія, Корея, В'єтнам. Китай - Велика держава, яка динамічно розвивається, відіграє велику роль у сучасному світі. Китай на відміну від багатьох інших держав - держава з неперервною історичною традицією, яка триває понад чотири тисячі років. Стародавній Китай належить до так званих «річкових цивілізацій» (як і Єгипет, Вавилон, Індія). Зародження тут цивілізації та державності було тісно пов'язане із освоєнням басейнів великих рік - Янцзи та Хуанхе. Культурні герої китайської міфології (аналогі вавилонського Гільгамеша чи грецького Прометея) прославили себе приборкуванням рік, повеней, будівництвом іригаційних споруд. На відміну від великих держав - імперій, що склалися шляхом завоювання та являли собою конгломерат різних країн і народів (імперія Олександра Македонського, Імперія Чингісхана, Арабський халіфат та ін.), які не мали органічної етнічної цілісності та швидко розпадалися на складові частини внаслідок навіть таких причин, як смерть засновника-полководця, Китай як суспільство, так і держава хоча і знав численні періоди внутрішніх конфліктів, розпадів на окремі ворогуючі царства, спирався на власний етнос і культуру. Етнічною основою Китайської держави було місцеве, аборигенне населення, яке належало більшою частиною до тихоокеанської гілки великої монголоїдної раси та говорило на мовах китайсько-тибетської мовної родини. Власне китайці (хань, хань-жень) належать до аборигенної монголоїдної раси. Як і всі народи світу, китайська нація формувалася в умовах контактів з іншими народами, що оточували Китай, - тюрками, монголами, киданями, тибетцями, чжерженями, маньчжурами, хунну, які розмовляли на мовах китайсько-тибетської мовної родини, до якої належали багато стародавніх племен Тибету, Бірми, Таїланду, Північного В'єтнаму. Само-назва великого етносу, що тут склався, - хань-жень («люди хань») виникла у часи династії Хань (III століття до н.е. - III століття н.е.), засновники якої мешкали у басейні притоку Янцзи - ріки Хань.

Назва ріки перейшла у назву князівства, а назва князівства, коли воно стало центром імперії, - у назву імперії та її населення. Назва «китайці», яку ми застосовуємо (і яку не застосовують самі китайці), утворилася від тюркського «китай», яким тюрки визначали

народи, що утворювали у середні віки на території Північно-Західного Китаю Царство киданів (Велике Ляо). В Європі з давнини прижилася назва «сина» (лат. Sinae, англ. China). У формуванні китайського етносу брали участь представники некитайського населення, на півдні - представники негроїдно-австралоїдної раси. Ареал ханьського етносу розширювався за рахунок міграції ханьців на південь та асиміляції місцевого населення. Пересування китайців на північ було менш інтенсивним, оскільки тут мешкали великі об'єднання тюркомовних гуннів (хунну), монголоїдних сяньбі, частина яких увійшла до складу північних китайців, передавши, до речі, китайцям навички використання коней для верхової їзди. Багатовікова історія Китайської держави мислилася самими китайцями як історія династій, що змінювали одна одну, - Шань-Інь, Чжоу, Цинь та ін. Не відкидаючи взагалі хронологічну та «формаційну» морфологію китайської історії, ми, дотримуючись китайської традиції, розглядатимемо стародавню історію держави і права Китаю також у династичному порядку, бо він дає змогу ближче підійти до конкретних обставин китайської історії.

Джерела з історії держави і права Стародавнього Китаю. На відміну від багатьох стародавніх держав, що залишили убогі (чи взагалі не залишили) письмові пам'ятки своєї історії, Китай - країна писаної історії, яка має численні письмові пам'ятки. Китайці вважали збереження своєї історії важливою державною справою, і, крім того, управління великою державою із багатомільйонним населенням та державним господарством потребувало великої письмової документації. Немаловажну роль зіграла й та обставина, що основним письмовим матеріалом до винайдення паперу в Китаї слугував бамбук, який добре зберігався.

До винайдення писемності китайці застосовували вузликову писемність, а також так звані триграми - комбінації суцільних та переривчастих рис - «гуа». Найдавніші надписи робилися на костях тварин та панцирах черепах. Це були ворожильні надписи. Перед кожним важливим заходом обов'язково проводилася ворожильна операція. Кості або панцири черепах оброблювалися, полірувалися, потім на них записувалися питання, звернені до духів предків. У кості робилося заглиблення, яке потім припікалося. Тріщини, що утворювалися, - вертикальна та бічна - витлумачувалися жерцями як відповіді божества або духу предків (у формі категоричних «да» - «ні»), після чого ухвалювалися відповідні рішення. І питання, і відповіді ретельно записувалися та зберігалися у державних архівах. З поставлених питань можна судити, які державні справи турбували правителів країни.

Звичай ворожіння перед ухваленням важливих державних рішень було широко поширеним у багатьох стародавніх державах (у греків - пророкування оракула в Дельфах, ворожіння за нутрощами жертвних тварин, у римлян - ауспіції - за польотом птахів тощо). На основі ворожильних операцій виникла одна з найдавніших письмових

пам'яток Китаю - «Книга змін» - «І Цзін». Першим дійсним письмовим матеріалом у Китаї були сувої записів на бамбуку.

Вузькі пластинки бамбуку не дозволяли писати «у ширину», тому знаки та письменна наносилися міцною тушшю стовпцями зверху вниз; спочатку це були малюнки - піктограми, а згодом - утворені від них ієрогліфи. Смужки бамбуку зв'язувалися по краях ремінцями, утворюючи сувої - цзюані, з яких склалися «книги», що зберігалися у спеціальних коробках. Згодом, коли почали писати на шовку та папері, попередня манера писемності збереглася. У витоків китайської писемності та культури лежать знаки, невідомі європейцям, - це вузликове письмо (аналогічне вузликовому «письму» далеких від Китаю перуанських інків-кечуа), а також триграми - «гуа», що являли собою комбінації з трьох суцільних та переривчастих рис. Згодом триграми було замінено на гексаграми, що склалися з комбінацій шести суцільних та переривчастих рис. Мовою гексограм було складено одну з найдавніших книг Китаю - знамениту «Книгу перемін» - «І Цзін». Письменник Сяо Тун, автор китайського «Літературного збірника», розповідає про Фу Сі (3000 рік до н. е.), який накреслив усі гуа, склав писання та договори, замінивши ними управління за допомогою вузликів, і заклав тим самим початок письменам та книгам. За китайською традицією, писемність у Китаї було утворено у XXV столітті до н. е., але скоріше за все вона виникла на тисячу років пізніше - в Іньського союзу племен (1711-1066 роки до н. е.), який створив розвинену цивілізацію у басейні ріки Хуанхе. Китайські історики, філософи, письменники залишили велику літературу з історії своєї країни. Незвичайною та чудовою пам'яткою китайської історії є «Книга пісень» - «Ши цзін», яку відносять до найдавніших в історії людства писемних пам'яток літератури. Ця книга складалася протягом століть, починаючи з доби Чжоу (XI-VIII століття до н. е.). Тоді при дворі правителів існувала особлива посада «збирача пісень», перш за все - народних пісень. Правителі розглядали народні пісні як важливу інформацію про настрої народу, оцінювання населенням діянь правителів. «Погані» пісні були небезпечним попередженням: «Небо» могло позбавити імператора свого заступництва та відняти у нього свій «мандат». Список «Шицзін», що зберігся, містить 305 творів у віршах. Після доби Чжоу, в правління династії Хань, матеріали «Шицзін» було використано при розробленні доктрини конфуціанства, яка стала ідеологічною, релігійно-філософською основою китайської державності. («Шицзін», крім свого історичного значення, - чудова пам'ятка культури, свідоцтво поетичного таланту китайського народу.)

Серед багатьох імен, пов'язаних із китайською історіографією, слід назвати ім'я великого китайського історика Сима Цяня (145-86 роки до н. е.). Найважливішим джерелом з історії Китаю, що не втратило значення до цього часу, є його відома праця «Ши цзі» («Історичні записки»). Будучи сином придворного історіографа Сима Таня, Сима Цянь уже в юності допомагав батькові в його історичних пошуках, багато подорожував країною, після смерті батька успадкував його посаду головного історіографа, а потім був призначений начальником імператорської канцелярії. Головна праця Сима Цяня - «Ши

цзі» - складається зі 130 розділів та охоплює величезний період історії Китаю - від легендарної давнини і до початку I століття до н. е. На відміну від суто хронологічного, літописного викладення подій, притаманного його попередникам, Сима Цянь застосовував комплексний підхід до викладення історичних подій, поєднував хронологію із життєписом історичних осіб, використовував літописи, архіви, рукописи, зіставляв різні дані, виявляв критичний підхід до джерел. Історик дотримувався принципу «викладати достовірне та пропускати сумнівне».

Розділяючи в цілому ідеологію конфуціанства, Сима Цянь висловлював ідеї даосизму, важливе значення надавав матеріальному, господарському життю суспільства. У цілому Сима Цянь є рух історії як замкнений круговорот. Маючи блискучі літературні таланти, він справляв великий вплив на розвиток китайської історіографії. Про Сима Цяня та його праці складено велику літературу, до його робіт звертаються і до нашого часу історики, які пишуть про Китай.

§ 2. Династична історія Китаю

Історію Китайської держави прийнято поділяти на періоди, пов'язані із правлінням тієї чи іншої царюючої династії. Такий поділ прийнятний не тільки в самому Китаї, а й у всій історичній науці. Династична історія Китаю, розпочавшись з XX століття до н. е., триватиме аж до XX століття нашої ери, коли у 1911 році революційним урядом Китаю буде скинутий з престолу та відправлений на «перевиховання» Пу-і - останній імператор останньої (Маньчжурської) династії - Цін. Серед багатьох династій, що управляли Китаєм, прийнято виділяти найбільш значущі з точки зору розвитку Китайської держави. Деякі з них правили цілі століття (Ся, Чжоу, Тан та ін.), деякі - не більше десятка років, проте залишили глибокий слід в історії країни (Цінь).

Початок політичної історії Китаю пов'язаний із династією Ся (приблизно 2000 р. до н. е. - 1500 р. до н. е.). За нею йдуть династії Шан (1700-1045 р. до н. е.), Чжоу з двома періодами: Західна Чжоу (1045-771 роки до н. е.) та Східна Чжоу (770-476 роки до н. е. Китайські іс-торики називають це правління «період весни та осені»). Періодом Воюючих Царств називають 475 -221 роки до н. е. Цей час міжусобиць завершується встановленням влади династії Цін, що перемогла, яка правила дуже недовго (221-207 роки до н. е.), але вперше в історії Китаю збрала воедино всю країну, утворивши централізовану державу. Важливіша династія - Хань, яка правила майже 400 років (206 рік до н. е. - 220 рік н. е.). Далі йдуть, після міжусобиць, внутрішніх війн, селянських повстань та династій, що змінюють одна одну, династія Тан (618-907), яка відкриває собою китайське Середньовіччя; після завоювання Китаю монголами - монгольська династія Юань (1271-1368), яка прийшла їй на зміну після вигнання монголів; династія Мін (1368-1644) і, нарешті, після захоплення Китаю маньчжурами, остання династія Китаю - маньчжурська династія Цін (1644-1911), скину-та разом із монархічним режимом китайською революцією 1911 р. Отже, «мінімум» династій, необхідний для розуміння історії Китаю, - це Ся, Шань-ін, Чжоу, Цін, Хань, Тан, Юань, Мін та Цін. Як на персональні маяки у неозорній історії Китаю можна було б указати на першого імператора Китаю Цін Шихуана, державних діячів та реформаторів Шан-яна, Лі-си, Ван-мана. Зовсім неможливо зрозуміти історію Китаю без Конфуція та його вчення - конфуціанства, таких мислителів, як Лао-цзи, Мо-цзи, а також китайських законників - легістів.

П'ять досконаломудрих. Династія Ся. Традиційна уява китайців про свою найранішу династичну історію формувалась за часів Чжоу (1045-221 роки до н. е.), коли почала складатися китайська література.

Історія династій Китаю починається з правління п'яти легендарних «досконаломудрих» правителів: Хуан-ді («Жовтий імператор»), його нащадків - Чжуан-сюй, імператора Ку (Гао-сін), Яо та Шунь. Сучасна наука відносить «досконаломудрих» до міфологічних персонажів, перетворених конфуціанською традицією на історичних діячів. Хуан - ді скоріше виступав у давнину як уособлення життєдайних сил землі, звідси його зв'язок із жовтим кольором лесових ґрунтів Китаю («Жовтий імператор») - це культурний герой, свого роду китайський Прометей. Він дає людям вогонь, навчає їх писемності, ремісництву, землеробству, скотарству. У творах стародавніх китайських істориків Хуан-ді перетворюється на реального «мудрого правителя, який ніби-то царював з 2698 до 2598 р.», тобто 100 років.

До такого ж роду правителів належить легендарний Яо, який також царював 100 років -

з 2356 до 2256 р. до н. е. За його вказівками астрономи Сі та Хе склали календар сільськогосподарських робіт. Яо, бачачи нездатність свого сина Дань-чжу керувати країною, передає владу «просто-людину» Шуню та віддає йому за дружин двох своїх дочок. З Хуань-ді та Яо як з реальних історичних персонажів починає свої історичні записки «Ши-цзі» Сима Цянь - перший найзначніший історик Китаю. На зміну династії Хуан-ді приходить династія Ся, засновником якої вважається легендарний Юй. Він - приборкувач повеней, улаштовувач каналів, землевпорядник, проводить за допомогою богів, могутніх драконів, черепах та змії іригаційні роботи. Характер діяльності перших міфологічних династій дає змогу співвіднести їх із пізньонеолітичними культурами Китаю, які склалися в середній течії Хуанхе у XXV-XV століттях до н. е., - культурами Яншао, Луншань, Ерлітоу.

Яншао - устояна у минулому назва групи неолітичних археологічних культур, які існували на території Китаю (долина середньої частини ріки Хуанхе) у V-II тисячоліттях до н. е. Виділена у 1921 році на матеріалі провінції Хенань шведським геологом Н. Андерсеном. Однією з її визначальних характеристик є писана кераміка.

Очевидно, у V тисячолітті до н. е. група протосінотибетців, які мали європеоїдне походження, розсіляється із заходу (Тибет) за верхньою та середньою течіями Хуанхе і дає початок культурі Яншао; ця група і відокремилася як протокитайці. У VI-V тисячоліттях до н. е. басейн Хуанхе і Янцзи, як і більш південні райони, був заселений племенами австронезійської групи (спорідненими сучасним в'єтнамцям та ма-лайцям). На південному заході мешкали австроазіати (релікти яких і зараз мешкають у цьому регіоні).

Поняття «Яншао» використовується для позначення періоду (середній неоліт) у центральній та східній частинах басейну Хуанхе або групи окремих середньонеолітичних культур, які раніше вважалися підвидами Яншао. Ці культури склалися на базі місцевого раннього неоліту та існували із культурами середнього неоліту західної частини басейну Хуанхе - Мацзяо та басейну Янцзи, наприклад, Дасі (4400-2700 роки до н. е.) та ін.

Ареал поширення яншаоських культур - середня течія Хуанхе та її головного притоку Вейхе. Деякі вчені вважають, що яншаосці прийшли до Хуанхе з півдня. Припускається, що вони говорили однією з сіно-тибетських мов. Яншаосці жили невеликими громадами. Поселення звичайно складалося з центральної чотирикутної будівлі площиною понад 100 кв. м, навколо якої розташовувалися дещо заглиблені у землю круглі або квадратні хатини каркасно-стовпової конструкції зі стінами з тичин, обмазані із зовнішнього боку сумішшю глини і соломи та ямою для вогнища всередині приміщення. Вони слугували житлом одній-двом шлюбним парам. Велика центральна будівля, на

думку археологів, могла бути або будівлею для громадських потреб усієї громади, або чоловічим будинком, у якому мешкали юна-ки громади. Все поселення було оточене ровом, за яким розташовува-лося кладовище, де ховали тільки дорослих членів громади. Дітей ховали у великих глиняних посудинах біля житла, у кришках посудин був отвір для того, щоб душа дитини могла покидати свій посмертний дім та повертатися до нього. Дорослих ховали у ґрунтових ямах, в які клали глиняний посуд та інше начиння. У розмірах ям та кількості розташованих для поховання предметів особливих відмінностей не спо-стерігається, що свідчить про відсутність яскраво вираженої майнової та соціальної диференціації.

Культура Яншао характеризується заплавним землеробством. Го - ловною сільськогосподарською культурою була чумиза (сорт проса), яка вирощувалася на родючих ґрунтах без штучного зрошення через те, що у період Яншао клімат був більш теплим та вологим. Для ско-пування землі використовувалися керамічні та дерев'яні знаряддя, для збирання врожаю - плоскі кам'яні чи керамічні прямокутні ножі з отво-рами для ремінної або мотузкової петлі.

В Яншао займалися мисливством та рибальством. Полювали на оленів, кабаргу, тапірів, бамбукових пацюків. Для рибальства застосо-вувалися тенета із кам'яними грузилами, кістяні гачки та остроги. Як домашніх тварин яншаосці розводили свиней та собак.

Найбільш розвиненими ремеслами були виробництво знаряддя з каменю і кості та гончарне ремесло. Кам'яні та кістяні вироби ре-тельно полірувалися, часто мали акуратно просвердлені отвори. Гон-чарний посуд, який виготовлявся у розташованих за межами поселен-ня майстернях, обладнаних печами для випалу, характеризувався до-бірністю форм, майстерністю виготовлення, забарвленням від яскраво- червоних до помарончево-лимонних тонів, складним геометричним та зооморфним орнаментом. Кожному з поселень були притаманні власні зооморфні орнаменти. На відміну від культури Мяцзяяо (про-вінція Ганьсу) яншаосці розписували посуд до випалу, що робило за-барвлення більш стійким. Також було поширене ткацьке ремесло.

У середині III тисячоліття до н. е. на зміну культур Яншао прийшла група пізньонеолітичних культур чорної кераміки, яку прийнято на-зивати Луншань, яка являє собою групу неолітичних культур, що роз-ташовувалися за течією Хуанхе протягом другої половини II тисячоліт-тя до н. е. Цей культурний шар виник на базі Яншао, але під зовнішнім впливом (мігранти викликали культурну дифузіїю). Цей вплив виявився у появі гончарного кола, нових сортів зерна (пшениця з Близнього Сходу) та порід худоби (коза, вівця, корова). Інші відмітні особливос-ті: скапулімантія (ворожіння на костях), посудини

типу «лі» з трьома ніжками у вигляді вимені (можливо, вказує на розвинений скотарський комплекс), а також особливий тип кераміки (тонкостінна сіра та чорна без будь-якого розпису). Всі ці вироби виготовлялися як селянами, так і ремісниками, що виділялися з їх числа. Люди мешкали у невеликих селищах із житлами яншаоського типу, займалися в основному мотичним землеробством, через що раз у декілька тисячоліть змінювали місце проживання. Різні культури представляють різноманітні луншаноїдні типи: Ціцзя та Цінляньган, Давенькоу та Цюйцзялін. У XVI столітті до н. е. Луншань змінилася на культуру бронзи Ерлітоу.

Культура Ерлітоу - урбаністична археологічна культура ранньої бронзової доби, яка існувала на території Китаю у період 2100-1800 (1500?) років до н. е. Ця культура отримала назву за відкритої при розкопках інських стоянок у 1968 році археологічної пам'ятки в Ерлітоу, в Яньши (провінція Хенань). Була з початку широко поширеною на території сучасних провінцій Хенань та Шаньсі, пізніше поширилася також у провінціях Шеньсі та Хубей. Китайські археологи нерідко ототожнюють культуру Ерлітоу із династією Ся, хоча з огляду на відсутність письмових джерел зазначений зв'язок небезперечний. Ця культура відіграла вирішальну роль у процесі формування пізньоінської цивілізації.

Ерлітоу було найбільшим поселенням у Китаї та всій Східній Азії аж приблизно до 1500 років до н. е. Воно відіграло важливу роль у переході Китаю від неоліту до бронзової доби. Культури Яншао, Луншань та особливо Ерлітоу хронологічно відповідають найдавнішій династії Китаю - Ся.

Династія Шан-Інь. Держава Шан-Інь, яка виникла наприкінці XIV століття до н. е. у середній течії ріки Хуанхе, була першим державним утворенням бронзової доби на території Китаю, існування якого підкріплено археологічними та письмовими джерелами. Згідно із сучасними уявленнями, у нього були попередники у різних районах басейнів Янцзи, Учен та Хуанхе. В результаті війн із сусідніми народами до XI століття до н. е. вплив шанських правителів поширювався на території сучасних провінцій Хенань та Шеньсі, а також на частині територій провінцій Шеньсі та Хебей.

Тоді існував місячний календар та використовувалася писемність - прообраз сучасної ієрогліфічної китайської писемності. Іньці значно перевершували народи, що їх оточували, з військової точки зору - у них було професійне військо, яке застосовувало зброю, луки, списи та бойові колісниці. Відмінність у похоронному інвентарі свідчить про соціальну та майнову нерівність у цих суспільствах. Масові умертвлення та жертвоприношення військовополонених становлять характерну особливість цих

суспільств. У масштабі однієї чи декількох територіальних громад («міст») склалися початкові осередки цивілізації, що зароджувалася (очевидно, і щодо стародавнього Китаю можна говорити про «номову державу»).

Об'єднання громад диктувалося господарськими (наприклад, необхідністю колективних зусиль для боротьби із повеннями) та військовими (війнами із сусідніми племенами, які ускладнювалися між-усобною боротьбою міст-держав) потребами. Ці територіальні громади ставали полем утворення державного устрою, що принципово відрізняло їх від оточуючої безлічі родоплемінних об'єднань. У Північному Китаї Шанське «міське суспільство», яке, очевидно, виділялося із Інського союзу племен як найбільш стійка його частина, в останні століття II тисячоліття до н. е. стало на чолі великого етнічно неоднорідного або нестабільного об'єднання. Його правитель називався «ваном»; він мав найвищу військову владу та виконував функції верховного жерця. У великих могилах - похованнях покійних ванів, як можна припускати, знайдено сотні скелетів напівпохованих людей, а поряд - цілі поля поховань обезголовлених військовополонених із зв'язаними за спиною руками та ями з їх відрубаними головами, що налічують тисячі. Окремо були поховані військові колісничі із конями та візниками. Надписів на ворожильних костях про жертвоприношення людей (до 1500 чоловік одночасно) на сьогодні знайдено близько двох тисяч, у них загальна кількість таких жертв сягає 14 197. Полонених приносили в жертву богам та предкам; з обрядом масових людських жертвоприношень був пов'язаний широко поширений у шанців культ гір та рік (у ворожильних надписах згадуються десятки імен їх богів), а також, очевидно, і ритуал «священного шлюбу», що входив до культу родючості. Сотні похованих людей, у тому числі заживо похованих, знайдено археологами у фундаментах та інших частинах будівель палацового та храмового типу. В шанському суспільстві, де регулярно здійснювалися обряди, які потребували масових жертвоприношень, війна була звичайною нормою. (Зауважимо, що масове жертвоприношення військовополонених (як і в далеких від Китаю ацтеків) зайвий раз свідчить про те, що вони не були «основою виробництва». Для цього вони просто були непотрібні.)

Головною метою військових походів було захоплення здобичі: крім полонених, також зерна та худоби, які вимагалися для принесення у жертву богам і предкам. Шанське суспільство жило в умовах бронзової доби, що розвивалася (міцна осілість, міста, відокремлення ремесла від землеробства). Природні умови Середньокитайської рівнини були виключно сприятливими для землеробства, чому сприяли лесово-мулисті ґрунти річкових заплавл, регулярні дощі та субтропічний клімат. Із зернових культур шанці оброблювали сорго, ячмінь, різні види пшениці, два сорти проса (чорне та жовте), рід коноплі із їстівними зернами. Крім злаків, шанці знали садово-огородні культури, вирощували тутові дерева для розведення шовкопряда. Немає повної ясності, чи була засвоєна шанцями культура рису, але якщо і була, то тільки сухо-дільного, оскільки іригація їм була невідома. Урожай повністю залежав від дощів, про що є прямі свідчення ворожильних надписів. Крім невеликих каналів, відомих ще за розкопками городища під

Чженчжоу (Хенань), ніяких слідів штучного зрошення ані археологічні розкопки, ані надписи не виявляють ні у шанців, ні в інших поселенців «міст- громад» та племен, що знаходилися в другій половині II тисячоліття до н. е. у поясі родючих долин басейну Хуанхе. Основний принцип гідротехнічних заходів, що практикувалися, полягав у регулюванні стоку рік за допомогою водовідвідних протоків. Інці селилися у міс-тах, оточених міцними захисними стінами, про що свідчать розкопки ряду городищ та знаки на ворожільних костях, які виражають поняття «місто», «міські укріплення», «зовнішні стіни поселення», «будувати місто» тощо.

Техніка бронзового лиття шанців досягла досить високого рівня. З бронзи виготовлялися ритуальне начиння (вага окремих великих ви-робів, зокрема котла Симуудін, сягала 875 кг), зброя, деталі колісниць, але знаряддя праці у переважній більшості були кам'яними та костя-ними, проте і зброя ще значною мірою залишалася неолітичною (кам'яні сокири, наконечники списів, стріл).

У таких міських поселеннях окремо розташовувалися ремісницькі квартали, де було зосереджено досить великі майстерні мідників, кос-торізів, каменотесів, керамічні, деревообробні майстерні тощо. Їх ар-хеологи знайшли як під Аньном, так і в інших протоміських поселен-нях шанської доби, зокрема під Лояном, Чженчжоу (Хенань) і Цінцзя- ном (Цзянсі). Отримали розвиток монументальне зодчество, а також містобудування; керівництво останнім було однією з важливих функцій вана, який повинен був для цього мати достатньо великі матеріальні та людські ресурси. З надписів відомо про існування спеціальної кате-горії вангунів («ремісників вана»), а також гунченей, діченей, догунів (храмових та громадських ремісників).

Основу шанського суспільства складали вільні територіальні великородинні громади.

У ритуальних трапезах із заклянням 300-400 биків та більше, аж до тисячі голів, брало участь усе доросле населення, яке налічувало тисячі чоловік. Ван як верховний жрець виступав подавачем м'ясної їжі народу, яка компенсувала у певні періоди білкове голодуван-ня землеробського колективу. У масових жертвоприношеннях, на перший погляд, безрозсудно марнувалися найважливіші мате-ріальні блага суспільства (домашня худоба, бронзове начиння та зброя, колісниця з кіньми, раковини каурі, золото та нефрит, продукти земле-робства, мисливська здобич та військовополонені), однак вони були не тільки ритуально значущими, а також вважалися життєво важливими, проте, імовірно, повинні були якось стримувати майнове розшарування і збагачення окремих шанських родів та знатних сімей.

Ван виступав організатором виробництва. Він, зокрема, очолював великі землеробські роботи в урядовому господарстві; участь у них «братського колективу» (чжунжень) общинників вважалася не повинністю, а суспільно корисною працею, частиною ритуально-магічного обряду, який забезпечував родючість ґрунту на всіх полях країни. Запаси продовольства, які ван мав, все ще, очевидно, уявлялися важливим страховим, обмінним, насінневим та жертвенним фондом шанської общини. З нього ж, очевидно, забезпечувався й управлінський персонал. Крім общинників, у ванському господарстві використовувалися й підневільні робітники із військовополонених. Надписи свідчать про використання цього контингенту в землеробстві та скотарстві. Роботи на полях вана виконувалися за веленням оракула і у строк, який призначав оракул, під наглядом вана або особисто підвладних йому довірених осіб та наглядачів. Сяочени, на думку деяких істориків, були «рабами нащадків полонених», «отроками, народженими у рабстві» або «нащадками рабів категорії чень». Роботи на полях вана виконувалися, очевидно, казенним знаряддям, про що можуть свідчити знахідки під Аньном складів із декількох тисяч кам'яних серпів та інших землеробських знарядь поряд із храмом предків вана, де, імовірно за все, і знаходилися ванські храмові поля.

Надписи фіксують випадки, коли пахота здійснювалася одночасно сотнями і тисячами людей. «Чи залучити три тисячі людей до польових робіт?» - ставиться питання оракулу. Земля оброблювалася нескладним знаряддям: примітивною землерийною палкою, саджальним колом, дво-зубою мотикою. Увійшов у застосування так званий спосіб оуген (або спосіб «спареної оранки»), що отримав розвиток у подальшій землеробській культурі стародавнього Китаю. При цьому гаковидна борозна палка (її зображення зустрічаються у ворожильних надписах) використовувалася як орне тяглове знаряддя, що приводилося до руху фізичною силою двох чоловік, один з яких штовхав його перед собою, а інший волоком тягнув за мотузку. Ван передував на війні і під час мисливства. Важливий вид війська, скоріше за все, дружину ван, представляли воїни на бойових колісницях. Але основну силу шанського війська все ще складало населення громади. Звертає на себе увагу тот уражаючий факт, що в усіх розкопаних під Аньном могилах власне шанців (із специфічним труположенням обличчям донизу), як середніх за розміром, так і зовсім невеликих (звичайно, без людських співпоховань), зброя була обов'язковим елементом супровідного інвентарю. Війни посилювали владу вана та інших воєначальників, у руках яких зосереджувалися великі багатства. Виділялися багаті та знатні роди, в яких усередині покоління, а потім за генеалогічним родством стали успадковуватися вищі посади, перш за все вана, визначатися роди, які успадковували жрецькі обов'язки. Показово, що крім величезних мавзолеїв у ранньоміських поселеннях шанського часу, знайдено порівняно невеликі гробниці, де разом із господарем поховано декілька людей, - це може слугувати свідченням виникнення приватного рабства. Владу вана було обмежено радою. Епічна традиція, зафіксована у найдавнішій чжоуській пам'ятці «Шуцзіні» («Книзі історичних приказів») і пізньочжоуському творі «Люйши чуньцю», зберегла спогади про шанську раду старійшин та народні збори; великі громадські будівлі, відкриті архео-логами на території «міста Шан», побічно можуть

говорити за це. Підтвердження вибірних військових поводитирів та голів ради старійшин (хоу та бо) нешанських громад і племен (фонів), що знаходилися у сфері гегемонії Шан, очевидно, здійснювалося за санкцією вана.

Масові жертвоприношення та поховання полонених, звичайно, вказують на те, що їх праця ще не знаходила великого застосування у господарстві. Проте є дані про використання полонених із племені цян у мисливстві, скотарстві та землеробстві (на розчищенні полів). Військовополонені спорадично все ж використовувалися на спорудженні великих гробниць, ліквідації наслідків повеней, будівництві міст та на інших роботах, які через крайню примітивність транспортних та тех-нічних засобів потребували колосальних зусиль. З надписів відомо, що полонених не завжди відразу ж приносили у жертву. В таких випадках їх могли використовувати на одноразових екстрених трудомістких роботах. Якщо погодитися із тлумаченням знака «чень» як «рабів із військовополонених», то термін «гунчень», що позначає ремісників, може свідчити про застосування праці рабів у якихось галузях ремес-ла. Цянів як митецьких конярів шанці використовували для догляду за кіньми. Є дані, що натякають на використання полонених на весняних землеробських роботах. Можна вважати, що вони брали участь у ко-лективних обрядах родючості, а потім омертвляли відповідно до ритуалу «священного шлюбу». Серед надписів є, наприклад, така: «Ван наказав багатьом цянам здійснити обряд родючості на полях».

Про характер шан-інського суспільства вчені висловлюють різні думки: вважають його і протодержавним (на різних стадіях розвитку), і початком державоутворення типу міста-держави, і зрілим державним організмом із рабовласництвом як системоутворюючим чинником суспільної структури. Судячи з останніх даних, є підстави вважати, що на території Китаю у так звану добу Шан-Інь склалися розрізнені осередки міської ранньокласової цивілізації, що належали різним етносам, з яких шанський, котрий мав власну писемність, виявився найбільш розвиненим. Її, очевидно, могли запозичити інші суспільства. Уява про шан-інську цивілізацію допомагає відновити загальну картину виникнення і перших кроків розвитку в Стародавньому Китаї класового суспільства і держави.

Династія Чжоу. Держава Чжоу, яка охоплювала майже весь басейн Хуанхе, із часом розпалася на багато самостійних державних утворень, що суперничали між собою (спочатку - спадкові наділи на територіях, заселених різними племенами та розташовані на відстані від сто-лиць - Цзунчжоу (західної - поблизу міста Сіань) та Ченчжоу (східної - Лої, Лоян)). Ці наділи надавались у власність родичам та ближнім верховного правителя, зазвичай чжоусям. У міжусобній боротьбі кількість початкових наділів поступово скорочувалась, а самі наділи зміцнювались та ставали більш самостійними. Населення Чжоу було різномірним, причому найбільшу та найрозвиненішу його частину

складали іньці. У державі Чжоу значну частину іньців було розселено на нових землях на сході, де було збудовано нову столицю - Ченчжоу (сучасна провінція Хенань).

Для періоду Чжоу в цілому є характерними активне засвоєння нових земель, розселення та етнічне змішування вихідців з різних районів, наділів (згодом царств), що сприяло створенню фундаменту майбутньої китайської спільноти.

Період Чжоу (XI-III століття до н. е.) поділявся на Західне та Східне Чжоу, що пов'язано із переїздом правителя Чжоу у 770 р. до н. е. під загрозою навали варварських племен з Цзунчжоу - першої столиці держави - у Ченчжоу. Землі в районі старої столиці були віддані одному із союзників правителя держави, який створив тут новий наділ Цінь. Згодом саме цей наділ стане центром єдиної китайської імперії. Період Східного Чжоу у свою чергу поділявся на два періоди: Чуньцю («Період Весни та Осені», VIII-V століття до н. е.) та Чжаньго («Період Царств, що борються», V-III століття до н. е.).

У період Східного Чжоу влада центрального правителя - вана, сина Неба (тянь-цзи), який правив Піднебесною за Мандатом Неба (тінь-мін), - поступово ослаб, а провідну політичну роль стали відігравати сильні наділи, які перетворилися на великі царства. Більшість із них (за винятком окраїнних) називали себе «серединними державами» (чжун-го), що вели своє походження від ранньочжоуських наділів.

У період Східного Чжоу формуються основні філософські школи Стародавнього Китаю - конфуціанство (VI-V століття до н. е.), моїзм (V століття до н. е.), даосизм (IV століття до н. е.), легізм.

У V-III століттях до н. е. (період Чжаньго) Китай вступає до залізної доби. Розширюються сільськогосподарські площі, збільшуються іригаційні системи, розвиваються ремесла, революційні зміни настають у військовій справі. Період Чжаньго певною мірою є переломом в історії Китаю. Уведення культури заліза сприяло інтенсифікації виробництва, торгівлі, ринкових відносин. У Китаї зростав новий клас - клас власників. Панування старої еліти - спадкової аристократії поступово спадало, і разом з тим складалася загроза самій державній владі, заснованій на принципах аристократизму. Запекла боротьба між собою «ворогуючих царств» потребувала величезних витрат на армію та жорсткої державної дисципліни в умовах ринкового господарства, що розвивалося. Подібна ситуація матиме місце у різних державах у різний історичний час та різних культурах - у Римі періоду імперії, Росії періоду реформ 60-х років XIX ст.,

СРСР періоду непу, сучасному Китаї. Своєрідною реакцією на ситуацію, що склалася в Китаї у період Чжань-го, стали реформи, проведені найбільшим реформатором Китаю - Шан Яном.

Звеличення Цінь. Реформи Шан Яна. У період Чжаньго на території Китаю існували сім великих царств - Вей, Чжао та Хань (раніше вони входили до царства Цзінь), Цінь, Ці, Янь та Чу. В результаті запеклого суперництва гору стало отримувати найзахідніше - Цінь. Серед семи «царств, що боролися», Цінь займало місце на крайньому заході Китаю та вважалося відсталим «варварським» князівством. Однак вигідне гео-графічне положення Цінь - захищеність гірськими масивами та рікою Хуанхе - дозволяло йому до пори не брати участі в міжусобній війні, яка послабила східні царства, та накопичувати сили.

Зміцнення цього князівства, яке згодом стало основою імперії Цінь, багато в чому пов'язане з діяльністю найвизначнішого реформатора Китаю - Шан Яна, одного із засновників школи законників - легізму (фацзя), автора відомого трактату «Книга правителя області Шан». Виходець із збіднілої аристократичної сім'ї царства Вей, Шан Ян (родо-ве ім'я Гунсунь Ян) перебрався у царство Цінь, де незабаром став головним радником правителя Сяо-гуна (361-338 роки). Шан Ян був послідовним державником, прибічником сильної монархічної влади, найсуворішої законності, прагматиком. Реформа Шан Яна складалася з двох, здавалося б, непоєднаних напрямів. Пріоритетними були всебічне зміцнення державної влади, жорстка централізація, дисципліна, законність. Головною перешкодою на цьому шляху ставала влада старої родової аристократії, яка спиралася на існуючу систему. З метою підриву економічного та політичного впливу аристократії Шан Ян провів адміністративну реформу. Замість родових наділів, де панувала аристократія, він заснував повіти на чолі з призначуваними центральним урядом чиновниками. Основними пріоритетами у політиці Шан Яна були створення армії та заготівля зерна. Армію було реорганізовано. Колісниця - основа військової міці аристократії - були замінені на кінноту, бронзова зброя - на залізну, традиційний довгий одяг воїнів - на більш зручний короткий, запозичений у воїнів-кочовиків. Армію було розділено на десятки та п'ятірки, пов'язані круговою по-рукою; вводилася сувора дисципліна, підрозділи, які не виявили «доблесті», каралися, за загибель командира страчувався весь підрозділ. Шан Ян увів 18 ступенів знатності за військові заслуги. За кожного вбитого або полоненого ворога передбачався один ступінь, просування по службі не залежало від знатності.

Зміцнюючи владу держави, Шан Ян одночасно проводив економічні реформи, засновані на захопленні ринкових засад. Він уперше в історії Китаю встановив приватну власність на землю та змінив податкове законодавство. Замість попереднього податку, який складав 1/10 врожаю, Шан Ян увів податок на розмір землеволодіння, незалежно від

урожаю. При високих врожаях це було вигідно землевласникам, однак при неврожаях, які траплялися доволі часто і залежали від примх Хуанхе та Янцзи, хлібороби опинялися в невикладному становищі. Шан Ян усіляко заохочував розвиток ремесла, торгівлі. Стародавні традиції, культ предків, конфуціанські моральні цінності, вченість, ритуал, музика, література не мали для реформатора-прагматика цінності, оскільки відволікали від заготівлі зерна та ведення війни. Музика й танці заборонялися, заборонявся святковий гарний одяг: «Якщо музика та гарний одяг не доходять до всіх повітів, то народ, працюючи, не звертає уваги на одяг, і відпочиваючи, люди не слухатимуть музику і не стануть розпущеними». У вимозі найсуворішого аскетизму Шан Ян був непохитним. Коли спадкоємець царства, син правителя Сяо Гуна - Хуейвень посмів одягти святковий одяг, у перший раз були побиті палками до півсмерті його вихователі; коли юний спадкоємець престолу в другий раз одягнув святковий одяг та ще посмів танцювати, йому за наказом Шан Яна відрізали ніс.

Уведення подушного податку сприяло тому, що «ледарі» у родинах змушені були працювати. Заохочувалося освоєння земель, що пустували, на які запрошувалися переселенці із сусідніх царств - вони отримували пільги на податки та повинності. Система легізму - фація встановлювала жорстокі покарання навіть за незначні злочини. Вважалося, що жорстокі покарання викоринять злочини, і, отже, не потрібно застосовувати й покарання. Це була доктрина «викоринення покарань за допомогою покарань».

Бойові заслуги та збирання зерна заохочувалися присвоєнням ран-гу знатності, чиновницькою посадою та звільненням від повинностей. Належність до аристократичного роду не мала ніякого значення, всі люди цінувалися тільки за їх заслуги, а не за знатність. Реформи Шан Яна сприяли звеличенню Цін серед «царств, що боролися» і підготували ґрунт для становлення на місці розрізнених ворогуючих царств єдиної імперії. Ідеї та політика Шан Яна справили великий вплив на майбутню китайську державу.

«Книга правителя області Шан». Ця пам'ятка державної думки Китаю заслуговує на те, щоб познайомитися з нею ближче. Дух цієї книги якоюсь мірою досі витає над Китаєм. Наведемо найбільш характерні витяги з цієї книги^[1]. Шан Ян починає викладення у формі бесіди правителя (гуна) царства Цін Сяо Гуна (він же Цюй Лян (361-338 роки) зі своїми найближчими радниками Гунсунь Яном (це сам Шан Ян), Гань Лунем і Ду Чжи. Співрозмовники розмірковують про виправлення законів та способи кращого управління народом.

Государ, як видно, є «лібералом», він схиляється до виконання стародавніх традицій та вважає за необхідне рахуватися із суспільною думкою: «Зійшовши на престол, не забувати про віттарі духів землі та проса, - такий Путь (Дао) правителя. Приводити до життя

закони та турбуватися про те, аби всім були ясні достоїнства правителя, - такий обов'язок сановника. Тепер я хочу змінити закони, щоб домогтися зразкового правління; змінити лі (тобто вдачу), аби по-іншому на-ставляти народ, але боюся, що Піднебесна осудить мене». Шан Ян (Гунсунь Ян) закликає правителя відкинути сумнів, не оглядатися на традиції, рішуче проводити реформи, не зважаючи на моральні настанови (лі): «... негоже обговорювати із народом свої починання... той, хто досягає великого успіху, не повинен радитися з юрбою... якщо досконаломудрий може за допомогою законів зробити сильною свою державу, то він не бере за зразок порядки давнини, і якщо він може завдяки законам принести користь народові, то він не дотримується лі». Тут Шан Ян - предтеча Макіавеллі: для досягнення мети всі засоби згодяться і стародавні чесноти не повинні зупиняти правителя. На заперечення іншого співрозмовника - Гань Луна Шан Ян відповідає: «...мудрий створює закони, а дурний обмежений ними; обдарований змінює лі, а нікчемний зв'язаний лі. З людиною, яка зв'язана лі, не варто говорити про зміни». Приблизно у такий самий спосіб Шан Ян спростовує точку зору іншого «ліберала» - Ду Чжи: «... той, хто іде всупереч давнині, не обов'язково заслуговує на засудження, той, хто дотримується лі, не обов'язково гідний похвали. Государ! Не потрібно коливатися». Як видно, государ схилився до позицій Шан Яна. По-дальший текст - це справжній гімн тоталітарній державі: «Красномов-ний та гострий розум сприяють безладдям; доброта та людинолюб-ство - мати провин; призначення та висування на посади добродесних людей - джерело пороку... Там, де потурають безладдям, вони розрос-таються; якщо потурають розпущеності вдач, вони поширюються, якщо у провин є мати, вони плодитимуться, якщо існує джерело, яке поро-джує порок, порок ніколи не зникне. Там, де одночасно існують усі ці вісім паразитів, народ сильніший за владу; у країні ж, де відсутні ці вісім паразитів, влада сильніша за свій народ... Покарання повинні бути суворі, а ранги знатності - почесні, нагороди - незначні, а покарання - такими, що вселяють трепет».

У цілому «Книга правителя області Шан» - це біблія легізму, шко-ли фа-цзя. Політика Шан Яна сприяла звеличенню царства Цінь серед інших «царств, що борються», та певною мірою заклала основи май-бутньої імперії Цінь.

Однак династія, про зміцнення влади якої так піклувався реформа-тор, виявилася невдячною до нього. Після смерті Сяо Гуна, який за-хищав його, за вимогою аристократії, що ненавиділа Шан Яна, рефор-матора було страчено. Хуейвень, який став правителем царства, нагадав Шан Яну свій відрізаний ніс: Шан Яна, який намагався втекти, прив'язали до двох візків та розірвали на частини. Проте його рефор-ми залишилися в силі і справили великий вплив на розвиток китайської державності та китайську систему права.

Імперія Цінь. Становлення Імперії Цінь пов'язано із іменем її за-сновника - першого справжнього імператора Китаю, відомого та до цього часу шанованого в Китаї Цінь Ши - хуанді (це його тронове ім'я, при народженні він отримав ім'я Ін Чжен). Ін Чжен народився у 259 р. до н. е. в Ханьдані (в князівстві Чжао), де його батько Чжуан Сянван був заручником. При народженні йому було дано ім'я Чжен («перший»). Матір'ю його була наложниця, яка до того перебувала у зв'язку із впливовим придворним Люй Бувеем. Саме завдяки інтригам остан-нього Ін Чжен успадкував престол, що породило чутки, нібито Люй Бувей - справжній батько Чжена.

Коли у 13 років Чжен став цінським правителем, його держава вже була наймогутнішою в Піднебесній (багато у чому завдяки реформам Шан Яна). Все йшло до об'єднання Китаю на чолі із династією Цінь. Державний устрій царства Цінь відзначали могутня військова машина та численна бюрократія.

До 238 року Чжен вважався неповнолітнім, а всіма справами завідував Люй Бувей як регент та перший міністр. У ці роки майбутній імператор увібрав у себе популярну при дворі тоталітарну ідеологію легізму, найбільш яскравим представником якого в той час був Хань Фей. Коли Чжену було 22 роки, він наказав відправити у заслання Люй Бувея, який поставив його до влади, але був запідозрений у підготованні замаху.

У наступні роки Чжен захопив одну за одною всі шість держав, на які в той час поділявся Китай. При цьому він не гребував ніякими методами - ані створенням мережі шпигунів, ані хабарами, ані таємними вбивствами, ані рекомендаціями безпринципних та жорстоких радників, перше місце серед яких посів Лі Си.

Безпрецедентна могутність правителя Цін, яка поглинула інші царства, потребувала введення нової титулатури. Цін Ши-хуан-ді буквально означає «імператор-основоположник [династії] Цін». Старе найменування ван, яке перекладається як «монарх, князь, цар», було вже неприйнятним: з послабленням Чжоу титул вана було девальвовано. Початково терміни Хуан («владитель, августійший») та Ді («імператор») вживалися нарізно. Їх об'єднання було покликано підкреслити єдиновладдя правителя нового типу.

Створений таким чином імператорський титул проіснував до Сінхайської революції 1912 року, до самого кінця імперської доби. Його застосовували як ті династії, влада яких поширювалася на всю Піднебесну, так і ті, які тільки прагнули возз'єднання її частин під своїм головуванням.

Колосальну кампанію з об'єднання Піднебесної було завершено у 221 р., після чого новий імператор здійснив низку реформ з метою закріплення завойованої єдності. Під лозунгом «Усі колісничі з віссю єдиної довжини, всі ієрогліфи - стандартного написання» було створено єдину мережу шляхів, спрощено розрізнені системи ієрогліфіки підкорених царств, уведено єдину грошову систему, а також систему мір та ваги.

Столицею імперії було обрано Сяньян у споконвічних цінських володіннях, неподалік від сучасного Сіаня. Туди були переведені сармацькі та вельможі всіх завойованих держав. Аби придушити центробіжні тенденції на місцях, імперію розділили на 36 військових округів. Було знесено захисні стіни, які розділяли попередні царства. Тільки північну частину цих стін було збережено, їх окремі відрізки зміцнені та з'єднані між собою: у такий спосіб новоутворена Велика китайська стіна відокремлює Середню Державу від варварів-кочовиків.

Упродовж останніх десяти років свого життя імператор рідко бував у своїй столиці. Він весь час інспектував різні куточки держави, приносячи жертви у місцевих храмах, повідомляючи місцевим божествам про свої досягнення та зводячи стели із самовихвалюваннями. Об'їздами власних володінь імператор заклав початок традиції монарших сходжень на гору Тайшань. Він же першим з китайських правителів увійшов на морський берег.

Як можна зрозуміти з «Ши цзі» Сима Цяня, більш за все імператора турбували думки про прийдешню смерть. Під час своїх подорожей він знайомився із чарівниками та ведунами, сподіваючися вивідати у них таємницю еліксиру безсмертя. У 119 році до н. е. він відправив на його пошуки експедицію до островів Східного моря (можливо, до Японії). Конфуціанські вчені вбачали у цьому пусте марннівство, за що жорстоко поплатилися: як розповідає переказ, імператор велів закопати 460 з них живцем до землі. У 113 році до н. е. Лі Си переконав імператора спалити всі книги, за винятком трактатів про сільське господарство, медицину та ворожіння. Крім того, були пощаджені книги з імператорського зібрання та хроніки цінських правителів. В останні роки життя, розчарувавшись у перспективі своєї держави, відмежувавшись від світу у своєму величезному палацовому комплексі, уникаючи спілкування зі смертними, імператор очікував на те, що в ньому бачитимуть божество. Замість цього тоталітарне правління першого імператора породжувало кількість незадоволених, що зростало з кожним роком. Розкривши три заклоти, імператор не мав підстав довіряти нікому зі своїх приближених. Він помер у 90 р. до н. е. році під час чергового об'їзду своїх володінь. Прихильники попередніх династій відразу кинулися до боротьби за поділ імператорського спадку. Всю родину першого імператора Китаю було знищено.

Ніщо не ілюструє міць Цінь Ши-хуанді краще, ніж розміри поховального комплексу, який було збудовано ще за життя імператора. За свідченням Сима Цяня, до створення мавзолею було залучено 700 тисяч робочих та ремісників. Периметр зовнішньої стіни поховання дорівнював 6 км. Курган із похованням першого імператора було ідентифіковано археологами тільки у 1974 році. Його дослідження тривають і до цього часу, причому місце поховання імператора ще чекає на розкриття. Курган вінчало пірамідалне приміщення, по якому, за однією з версій, душа покійного повинна була піднятися до неба.

Для супроводження імператора в потойбічному світі було виліплено безкінечне теракотове військо. Обличчя воїнів індивідуалізовано, їх тіла попередньо яскраво пофарбовано. На відміну від своїх попередників, наприклад, правителів держави Шан (1300-1027 рр. до н. е.) - імператор відмовився від масових людських жертвоприношень.

Лі Си. Становлення імперії Цінь багато в чому зобов'язане діяльності радника імператора - Лі Си. У молодості селянин-дроворуб він, незважаючи на низький статус, був сповнений амбіцій, завзято вчився у видатного легіста того часу Сюн Цзи, який не зважав як справжній легіст на «моральні підвалини». Лі Си швидко просунувся при дворі та став головним радником імператора. За його радою імператор надсилав секретних убивць до царств, що суперничали з ним, за його радою було арештовано видатного вченого та письменника того часу принця Ханьфея - цзи, якого Лі Си змусив прийняти отруту. Лі Си запропонував заборонити всі філософські школи та спалити всі книги, покаравши смертною карою тих, хто їх зберігає. Залишені були тільки історичні, медичні та ворожильні книги. Жорстоко переслідувалися конфуціанці. Саме за пропозицією Лі Си 460 конфуціанських «книжників» було заживо закопано в землю вниз головою. У 214 році до н. е. було знищено всі праці Конфуція та влаштовано масове спалення книг, які було необхідно здавати владі під загрозою страти. Свою підступність Лі Си виявив і стосовно самого імператора. Перед смертю Цінь Ши-хуанді написав лист своєму старшому сину Фу Чу, заповідаючи йому імперію. Однак коли Цінь Ши-хуанді раптово помер, Лі Си та впливовий при дворі євнух Чжао Гао цей лист не відправили і приховали смерть імператора. Вони помістили труну із тілом імператора на візок, носили небіжчику їжу та приймали листи на його ім'я, відповідаючи на них від його імені, ніби імператор був живий. Коли через велику спеку тіло стало розкладатися, вони обклали візок солоною рибою, аби перебити запах. Вони ж підробили заповіт імператора, призначивши спадкоємцем його молодшого сина Ху Хая, наставником якого був Лі Си. Старшому ж сину, який внаслідок заповіту повинен був стати імператором, та його прихильнику, прославленому генералу Мен Тяну, змовники від імені імператора відправили наказ почесно покінчити із собою.

За час виконання своєї посади Лі Си визначав політику та ідеологію Цінської держави. Слід, однак, визнати: підступництво та жорстокість Лі Си поєднувалися із величезною працездатністю та аналітичним талантом, завдяки його ідеям держава перетворилася на воєнізовану машину, якою керував складний бюрократичний апарат. Під його керівництвом були впорядковані міри та вага, приведено до єдиного стандарту китайську писемність та введено єдиний шрифт; він був завзятим супротивником конфуціанства, вчені зазнавали жорстоких репресій. Проте Лі Си сам став жертвою підступництва. Його союзник у двірських інтригах Чжао Гао обрехав Лі Си перед новим імператором. За відомостями Сима Цяня, колишньому могутньому царедворцю спочатку відрубали кінцівки, а потім він був розрубаний навпіл у попереці на центральній площі Саньяна, столиці імперії. Разом із Лі Си був згідно із законами імперії винищений весь його рід до третього коліна.

Імперія Хань. Імперія Хань - видатний період в історії Китайської держави, його слушно порівнюють із періодом розквіту Римської імперії. Хань проіснувала з 206 р. до н. е. до 220 р. н. е., тобто більше 400 років, і стала взірцем для всіх подальших династій Китаю. За іменем цієї династії китайці прийняли свою етнічну самоназву «Хань-жень» - «люди Хань», або просто ханьці. Час правління династії Хань поділяється на два періоди - Рання Хань (Західна Хань, 206 р. до н.е.-25 р. н.е.) та Пізня Хань (Східна Хань, 25-220 роки). Рання та Пізня Хань були розділені між собою повстанням «червоно-брових» та коротким правлінням «узурпатора» Ван Мана.

Рання Хань (Західна Хань). Засновником династії-довгожителю був виходець із селянської родини - Лю Бан. Ставши чиновником та управителем волості, він до справ ставився із нехтуванням і, як кажуть, багато пиячив у борг у власника трактиру. З ним познайомився важливий чиновник Люй, який роздивився в ньому особливий талант до лідерства та видав за нього свою дочку - майбутню імператрицю Люй-хоу. Один раз Лю Бан увів групу засуджених на примусові роботи на гору Лишань (очевидно, на будівництво гробниці імператора Цінь Ши-хуана). Ще на початку шляху немало засуджених розбіглося. По-боюючись, що його покарають, Лю Бан звільнив полонених, що залишилися, та організував з них банду.

У 209 році до н. е. після смерті Цінь Ши-хуанді при розладі імперії вибухнуло повстання під проводом Чен Шена. Лю Бан, який приєднався до повстання, став одним з його лідерів. Колишній селянин виявив себе розумним і спритним політиком. У 207 році до н. е. він розгромив війська останнього імператора Цінь - Цзина, потім відсторонив від влади своїх союзників. Ставши спочатку правителем області Хань (область отримала назву від ріки Хань, що там протікала), Лю Бан у 207 р. до н. е. одержав остаточну перемогу і проголосив себе імператором нової династії Хань під іменем Гао Цзу. Столицю він переніс до Чаньань (сучасний Сіань) у незначному віддаленні від попередньої цінської столиці Сяньяна. Отримавши владу, Лю Бан став проводити реформи.

Лю Бан суттєво знизив податки та став піклуватися про розвиток сільського господарства, уклав мир із племенами сюнну (хунну, гунни), одночасно ввів великі податки на торгівлю та став обмежувати купецтво. Він сприяв відновленню позицій конфуціанства на заміну легізму, послабив жорстокі цінські закони, хоча зберіг загальну структуру цінської системи управління. Лю Бан поступово змінив надільних ванів, замінивши їх своїми родичами. При цьому йому доводилося за чергою придушувати повстання невдоволених правителів.

Реформи Ван Мана. На початку нової ери імперія Хань опинилася в тяжкому становищі. В обстановці загрози масових народних рухів, що зростала, правлячі кола судорожно шукали вихід із ситуації, яка склалася. Спроби імператора Ай-ді запровадити в життя політику ре-форм наштовхувалася на опір великих власників. У цих умовах виму- щився родич імператора, який був регентом при малолітньому спадкоєм-ці престолу, - Ван Ман. Людина непохитної волі та виключного чес-толюбства, Ван Ман зумів у короткий час отримати популярність у країні і разом з тим підтримку частини придворних кіл. У 8 році н. е. він вчинив дворцевий переворот і захопив владу. У 9 році н. е. Ван Ман проголосив себе першим імператором «Нової династії» («Сінь») та розпочав рішучі реформи.

Ідейними натхненниками реформ Ван Мана були конфуціанці. Конфуціанські утопії, які закликали повернутися до «золотої доби» минулого, коли нібито не було багатства та бідноти і держава процві-тала, отримали у I столітті до н. е. - I столітті н. е. найбільше поширен-ня. Ван Ман оголосив, що метою його реформ є повернення до поряд-ків, які існували в Піднебесній у глибоку давнину і були записані в стародавніх конфуціанських книгах. Зокрема, він неодноразово посилався на текст трактату «Чжоу лі» («Чжоуські установлення»), який нібито вцілів при спаленні конфуціанських книг за Цінь Ши-хуанді і тепер був «знайдений» одним із конфуціанців. Насправді трактат «Чжоу лі», хоча і включав тексти, що належать до IV століття до н. е., у цілому був складений при Ван Мані з метою ідеологічного обґрун-тування його реформ.

У 9 році н. е. Ван Ман видав наказ, який заборонив купівлю-продаж землі та рабів. Усі землі було проголошено «царськими землями» (ван- тянь), а всі раби - «приватнозалежними» (си-шу). Термін «си-шу» не повністю зрозумілий. Очевидно, так називалася категорія людей, які залежали від приватних осіб, але не були рабами. Одночасно Ван Ман проголосив відновлення ідеалізованої конфуціанцями стародавньої системи общинного землеволодіння - так званої системи «цзінтянь», за якою жодна родина не могла мати більше 100 му (близько 2 га) зем-лі. «Всі безземельні - говорилося в наказі, - повинні отримати землю за законом». Реформи Ван Мана були спробою призупинити процес обезземелення та поневолення землевласників-общинників.

Частковими заходами Ван Ман намагався обмежити работоргівлю. Під страхом смертної кари він заборонив приватним особам займати-ся работоргівлею в північних прикордонних областях, де через голод самопродаж у рабство прийняв особливо великі розміри.

Боротьба Ван Мана проти приватного рабовласництва не була бо-ротьбою проти рабства як такого. Ван Ман, посиляючись на старо-давні конфуціанські трактати, намагався обґрунтувати законне право держави володіти рабами. При ньому кількість державних рабів збіль-шилася. Величезні партії державних рабів переправлялися на далекі відстані для роботи в державних майстернях. Велику кількість дер-жавних рабів було зайнято на будівництві величезних палаців-храмів, що зводилися за наказом Ван Мана. За нього стало практикуватися створення армій із рабів. Так, військо, набране з рабів та назване Ван Маном «кидком кабана», було відправлене на північні кордони на бо-ротьбу із гуннами. Для обмеження державних прибутків Ван Ман за-снував управління, які повинні були регулювати ринкові ціни та регла-ментувати позичковий процент. Цей захід повинен був зосередити значну частину позичкових операцій у руках держави. Ван Ман по-ставив під особливий нагляд державні монополії на використання гірських та водних багатств. Украй потребуючи коштів для здійснення своїх заходів, Ван Ман неодноразово проводив грошові реформи, вво-дячи в обіг нові монети та змінюючи вартість старих.

Ван Ман прагнув того, аби зосередити в руках держави всі джере-ла прибутків та створити сильну бюрократичну імперію. При ньому було збільшено апарат державних чиновників і надзвичайно посилювалися фіскальні та поліцейські функції держави. Бюрократія була зацікавлена у здійсненні економічних заходів Ван Мана. Посилення контрольно-дозвільних функцій держави, як у всі часи, було вигідним чиновництву, воно наживалося на спекуляції товарами при регулюванні ринкових цін та на всякого роду зловживаннях при проведенні численних законів Ван Мана. Запровадження у життя указів Ван Мана викликало опір землевласників та рабовласників і саботувалося на місцях. Порушники законів каралися із надзвичайною жорстокістю, проте, як оповідає «Історія Старшої династії Хань», «було багато таких, хто намагався купувати та продавати поля... і рабів». Невдоволення було настільки сильним, що вже через три роки, у 12 році н. е., Ван Ман був змушений відступити та видати новий указ, який дозволяв вільно по-купати і продавати рабів та землю. Через декілька років Ван Ман знову розпочав деякі заходи з обмеження приватного рабовласництва. Так, у 17 році н. е. всіх приватних рабів було обкладено особливим податком. Кожен рабовласник, незалежно від становища в суспільстві, повинен був сплачувати більший податок за раба. За свідченням «Історії Старшої династії Хань», реформи Ван Мана не принесли полегшення пригнобленим масам. Вони не могли призупинити ні розорення землевласників, ані зростання податкової кабали. Саботаж та зловживання місцевих чиновників тільки погіршували становище землевласників, ремісників та дрібних торговців.

Народні рухи. Повстання «червонобрових». Здійснюючи свої реформи, Ван Ман керувався добрими спонуканнями, але поспішно проведені за допомогою бюрократичного апарату, вони лише погіршили становище народних мас, викликали різке невдоволення земле-власників та рабовласників. По всій країні почали вибухати повстання. У 15 році почалося повстання серед північно-західних прикордонних гарнізонів. Загони повстанців мали різноманітні найменування: «Червоні брови», «Зелений ліс», «Нижня течія ріки», «Ліс на рівнині», «Мідні коні», «Верхня течія ріки», «Залізні гомілки», «Великі списи» та ін. Деякі з них налічували десятки тисяч людей. Їх очолювали збігли солдати, пастухи, рибалки, бідні хлібороби, дрібні торговці. У повстаннях брали участь і раби. Повстанці облягали та захоплювали міста, вбивали чиновників, захоплювали амбари із зерном, звільняли рабів. У деяких областях до повстанців приєднувалися загони представників панівного класу, невдоволених політикою Ван Мана, та нащадки скинутого Ван Маном царського роду Лю (фамільне ім'я імператорів династії Хань), яких Ван Ман позбавив високого стану та майна. На придушення повстань було кинуте відбірне сотисячне військо. Вогнем та мечем воно намагалося розправитися з повстанцями. Однак війська Ван Мана зазнавали одну поразку за другою. «Історія Старшої династії Хань» лаконічно повідомляє: «Всюди десятки тисяч розбійників нападали на міста. Вони вбили близько 2000 чиновників».

Повстання розросталися, охоплюючи все більшу територію. Найміцнішим виявився рух у Шаньдуні, де діяли загони «червонобрових». Вони були найбільш організованими та численними. Повстання «червонобривців» розпочалося у 18 році н. е. Його безпосередніми причинами були свавілля і здирицтво чиновництва та страшний голод, який стався в Північному Китаї у зв'язку із неодноразовими проривами гребель та дамб на Хуанхе у перші роки I століття до н. е. В 11 році н. е. новий міцний прорив Хуанхе спричинив зміну русла нижньої течії ріки. Хуанхе розділилася в районі сучасного міста Чженчжоу (на північному сході Хенані) на два широкі рукави, які впадали в Жовте море на півночі та півдні від Шаньдунського півострова, відрізаючи його від решти території Китаю. Зміна русла Хуанхе викликала величезну повінь, від якої більш за все потерпало населення Шаньдуна.

Протягом низки років тут лютував найсильніший голод. Рятуючись від періодичних повеней та голодної смерті, багато людей кидали на-призволяще свої хатини і залишали рідні місця. Не маючи ані при-становища, ані засобів для існування, зголоднілі люди юрбою блукали по області у пошуках їжі. За цих умов повстання вибухнуло стихійно та відразу охопило значну територію. На чолі повстанців став бідний селянин Фань Чун. Для того щоб відрізнити своїх прихильників, він наказав повстанцям фарбувати брови в червоний колір. Звідси і назва повстання - «червоноброві».

На придушення повстанських загонів у Шаньдуні Ван Ман послав величезну армію. За жорстокість народ прозвав його «Зубами тигра». Однак армія Ван Мана не могла впоратися із загонами «червонобрових». Солдати розбіглися і не хотіли боротися, частина їх приєдналася до по-встанців. Повстанські загоони звідси рухалися до столиці. У 23 році першими підійшли до Чанані загоони, які очолювали нащадки ханьських імператорів, підтримані повстанцями «Нижньої течії ріки», «Лісів на рівнині» та іншими загонами. Війська, які захищали Чанань, розбіглися. Повстанці увірвалися до міста й оточили палац, де приховувався

Ван Ман. Після триденної облоги палац був захоплений, Ван Ман убитий. Йому відрубали голову, а тіло розірвали на частини. Одного з нащадків царського роду Лю, який став відомим під ім'ям Ген-ши, було проголошено імператором. Проте інші повстанські загоони не хотіли його визнавати. «Червонобровці» проголосили імператором свого ставленика - збіднілого нащадка царського роду Лю. Повстання у країні тривали. У 25 році загоони «червонобровців», які налічували декілька сот тисяч чоловік, підступили до Чанані та зайняли її, «імператора» Ген-ши було вбито. «Червонобровці» укріпилися в столиці. Розправившись за допомогою загонів повсталих із «узурпатором» Ван Маном, представники пануючого класу спрямували всі сили на придушення грізного народного руху. Ще до того, як Ген-ши було вбито, найбільш сильні з їх армій висунули нового претендента на престол - царевича Лю Сю, який прославився своїми перемогами над повстанцями. У 25 році Лю Сю було проголошено імператором. Він укріпився в Лояні та проголосив його своєю столицею. В тому самому році, зібравши велике військо, Лю Сю осадив Чанань.

У столиці розпочався голод. Протримавшись в обложеному місті більше року, «червонобровці» змушені були залишити його та, відрізані арміями Лю Сю від Шаньдуна, відступили на північний захід. Декларації Лю Сю про звільнення деяких категорій рабів, знищення указів Ван Мана та зниження податків сприяли посиленню розкладання серед повстанців. У 29 році повстання «червонобровців» було остаточно придушене. До влади була повернена династія Хань, яка отримала найменування Східна Хань. У цей період тимчасової стабілізації Китай сягає значної могутності, завдає рішучої поразки кочовикам, що насідають, до Китаю прибувають посольства із Середземномор'я, китайське посольство, у свою чергу, після чотири-річної подорожі прибуває до двору імператора Октавіана Августа, встановлюється морський торговельний шлях із Європою. Однак у кінці II століття н. е. у державі Хань намічається криза.

Стан справ в Імперії (як і в усіх імперіях взагалі) залежав не тільки від зовнішніх обставин (навали ворогів, розливи Хуанхе), а й від стану справ у Палаці. Імператорський палац - це особливий світ, держава в державі. Як і в будь-якій централізованій системі, Палац може бути джерелом реформ, необхідних рішень, об'єднувачем нації у боротьбі з кочовими ордами, повеннями тощо. Але будучи неконтрольованим з боку суспільства, Палац усередині себе залежить від багатьох випадковостей. Примхи впливових наложниць, інтриги євнухів, суперництво двірських вельмож могли вразити державу не менш ніж набіги кочових орд. Так сталося, що у Пізній Хань із дванадцяти імператорів вісім були зведені на царство ще дітьми. Влада переходила до рук регентів, родичів, впливових євнухів. Управління державою було дез-організовано. На довершення всього у 184 році почалося повстання «жовтих пов'язок».

Повстання «жовтих пов'язок» (184-204 роки). У Пізній (Східній) Хань поряд із конфуціанством стало широко поширеним вчення про Вірний шлях Дао. Як і всі містичні вчення (суфізм, ісмаїлізм, сикхізм та ін.), воно стало зручною ідеологічною основою для народних утопічних месіанських настроїв та рухів. Один із прихильників даосизму - Чжан Цзяо разом зі своїми братами Чжан Лан та Чжан Бао

протягом десяти років проповідував серед народу вчення «Про шлях великої рівності» (Тайпіндао), егалітаристське за своїм змістом. Чжан Цзяо створив розгалужену таємну організацію, побудовану за військовим зразком. Було утворено 36 загонів (фан). Серед народу поширювалося пророкування, що у рік цзи-цзи (184) неминуче падіння династії Хань: «Сине небо вже загинуло. Жовте небо має укріпитися. У рік цзи-цзи у Піднебесній настане велике щастя». Агенти Чжан Цзяо потрапили до Палацу, домовилися із впливовими євнухами про спільний виступ. Однак змову було розкрито, більше тисячі людей страчено, і Чжан Цзяо розпочав повстання раніше наміченого строку. Воно охопило значну частину Китаю. Армія повсталих налічувала більше мільйона людей. Незважаючи на загибель у боях Чжан Цзяо та його братів, повстання розросталося. «Жовті пов'язки» поєдналися з повстанцями «Чорних гір», їх кількість перевищила мільйон людей. Лише у 205 році об'єднані сили феодалів на чолі з полководцем Цао Цао (один із відомих полководавців Китаю) придушили повстання. Династія Хань впала, серед полководців спалахнула боротьба за владу. Фактичним правителем країни став Цао Цао.

У 220 році син Цао Цао - Цао Пей примусив імператора Сянь-ді зректися престолу та заснував династію Вей; полководець Лю Бей проголосив себе правителем царства Шу (південний захід Китаю); полководець Сунь Цюань утворив у південно-східній частині Китаю царство У. Розпочався період Трицарства - війна «всіх проти всіх». Держава роздробилася, влада перейшла до могутніх будинків-сеньйоріїв, кожний з яких мав власну армію. Ідею єдиної Піднебесної було втрачено; «доблестю» стало служіння не державі, а «лицарська» вірність своєму синьйору. Період Трицарства був порівняно недовгим.

У 265 році влада у царстві Вей перейшла від нащадків Цао Цао до могутнього полководця Сима Яню, який підкорив собі царства Шу та У і об'єднав країну під егідою імперії Цзинь (265-316 роки - Західна Цзинь, 316-420 роки - Східна Цзинь).

Як і період Трицарства, історія Цзинь багата на безліч міжусобних війн, палацових переворотів. Найбільш благополучним було правління самого Сима Яня (тронне ім'я - У-ді (265-290 роки). Він увів надільну систему землеробства, до нього прибували посольства з Фергани, Кашгара та навіть з Риму. Однак за його наступників знов спалахнули внутрішні війни, що привели до падіння Західної Цзинь.

Протягом IV-V століть Китай переживає період навали кочових народів, що оточували його. На півночі Китаю вони утворюють 16 «варварських» держав; значна частина заможних китайців біжить на південь, де виникає держава Східна Цзинь. У країні відбуваються роз-гул жорстокості, перевороти та страти. Однак із часом прибульці-кочівники китаїзуються, переймають китайські традиції та систему управління.

Процес китаїзації варваризованої півночі та колонізованого півдня створює передумови для нового об'єднання країни. У 581 році північнокитайський полководець Чжоу Ян Цзянь об'єднує під своєю владою весь Північний Китай і проголошує нову династію - Суй (581-618 роки) та очолює об'єднаний Китай.

Правителі з династії Лю покінчили з виступами знаті та провели низку успішних перетворень. Відбувся поділ країни на 10 провінцій, було відновлено «надільну систему», вдосконалено адміністративне законодавство, зміцнено вертикальну владу, поживалися торгівля та міське життя. Значно збільшився розмір багатьох міст та кількість міського населення. Все це створило передумови для консолідації влади і становлення могутньої імперії Тан (618-907 роки).

Тан - найбільша династія Китаю, час розквіту його могутності та успіхів. Династію засновано феодалом та намісником в Тайюані - Лі Юанем, який передав владу синові Лі Ши-Міну. За перших правителів розвинулася система державних іспитів під час призначення на посаду, що сприяло створенню служивого стану із учених та боротьбі зі старою знаттю; війська було зосереджено в столиці та столичній області, введено обов'язкову військову повинність.

Після смерті Лі Ши-Міна (649 рік) посилюється боротьба між угрупованнями знаті. У 684 році законного імператора скинули, і влада внаслідок палацових інтриг опинилася в руках колишньої молодшої наложниці імператора Тайцзуна - У Хоу, майбутньої імператриці У. Історія її піднесення заслуговує на увагу, оскільки яскраво малює вдачу Палацу та таємну кухню влади величезної деспотії. У Хоу в 13 років потрапила до гарему могутнього імператора Тайцзуна як «мо-лодша» наложниця (як і чиновники, мешканки гарему мали офіційні ранги). Після смерті імператора у 649 році У Хоу відправили до буд-дійського монастиря. Але ще під час перебування в гаремі вона «одру-жилася» з сином та спадкоємцем імператора Гаоцзуном. Ставши імператором, Гаоцзун перевів колишню наложницю батька до свого гарему. Енергійна та честолюбна У Хоу швидко позбулася всіх суперниць та офіційної дружини імператора. Як свідчать хроніки, суперниць «за її наказом четвертували та топили у вині», їй також вдалося розправитися з дядьком імператора та його оточенням. За правління слабовільного Гаоцзуна У Хоу протягом 23 років повновладно правила державою. У 683 році вона зробила імператором свого сина Чжунцзуна, але оскільки молодий імператор був занадто схильний прислуховуватися до порад молоді дружини, вона обох відправила у заслання та звела на престол іншого сина Жуйцзуна, який був простою маріонеткою в її руках. Самовладне повстання легістів, підняте проти її самовладдя, вона жорстко придушила. Нарешті у 690 році У Хоу відлучила від влади сина та проголосила себе імператрицею, змінивши при цьому назву династії на Чжоу. Її правління характеризувалося терором, вбивствами безневинних людей за доносами, боротьбою за владу у верхах. На довершення всього імператриця під кінець свого життя впала у слабоумство та старече сластолюбство. Вона наблизила до себе двох братів-продисівів Чжанів, цілком їм довіряючись. У 705 році стався палацовий переворот, Чжани були страчені, канцлер Чжан Цянь Чжи примусив імператрицю відректися від престолу, владу було передано Чжунцзуну, якого повернули із заслання, назву імперії Тан було відновлено.

За царювання Лі Лун-цзи (712-756 роки) зміцнилася влада династії, настав культурний та економічний розквіт імперії, активізувалася зовнішня політика, було розширено територію. З середини VIII століття посилюється могутність військових губернаторів. Остаточно правління Тан було підірвано повстанням селян під керівництвом Хуан Чао. Останнього імператора династії Тан - Лі Чжу було скинуто Чжу Венем (колишній прихильник Хуан Чао, який перейшов на бік династії Тан).

§ 3. Державний лад Стародавнього Китаю

Ідея державності, що виростала з управління, визнавалася всім китайським суспільством протягом усієї історії Китаю. Государ або династія могли бути «поганими», государів скидали, вбивали; держава здригалася від численних народних повстань та війн, але в жодного не виникло думки про те, що порядок може бути іншим. Держава, що втілює в собі через Сина Неба гармонію і порядок на благо підданам, та ідеальний чиновник - «доблесний чоловік», що ревно та безкорисливо слугує державі як втіленню нації, - у цьому полягає державна філософія Китаю. Якщо якогось государя скидали, то лише тому, що він втрачав моральну силу «Де», тобто втрачав і мандат Неба. Слу-жіння на благо держави вважали своїм обов'язком видатні розуми Китаю. На високих державних посадах побували найвидатніші поети Китаю: Цюй Юань, Тао Юаньмін, Лі Бо, Ду Фу, Су Ши, Ван Вей та ін. Будучи яскравими особистостями, дисиденти давнини не мирилися з бюрократичними порядками, однак вони залишалися державниками. Так, Ду Фу писав:

О, если би такой построить дом

под крышею громадною одной,

чтоб миллионы комнат били в нем,

для бедняков, обиженных судьбой!

Поет не уявляв благо людей інакше, як під спільним дахом ідеальної патерналістської держави.

У китайських джерелах не залишилося достовірних відомостей про перехід від родоплемінної організації суспільства до власне державної. Початкова історично достовірна династія Шан-Інь вже була централізованою державою з сильною верховною владою. Складається враження, що Китай завжди був державою. Це пояснюється тим, що вже за «первісного» стану Китай був великим

керованим суспільством, та інститут правителів виникає тут дуже рано. Всім легендарним «до-сконаломудрим» правителям Китаю притаманні магічні ритуальні функції: вони мають забезпечити сприятливий контакт із вищими силами, сприяти за допомогою ритуалів гармонії серед людей та у всій Світобудові. Так, Сима Цянь повідомляв: «Хуан-ді (Жовтий

Імператор) упорядкував п'ять стихій, насадив п'ять видів злаків, за-спокоїв народ, навів лад у чотирьох частинах світу»; Чжуан-Сюй «створював багатства, співпрацюючи з особливостями Землі, діяв, виходячи з сезонів року, наслідував духи людей та небесні духи, управ-ляв стихіями... усі великі та малі духи, все, що освітлювалося сонцем та луною, змирилося та підкорилося йому»; Гао-Синь «обчислював рух сонця та луни, розпізнавав духів та з повагою служив їм».

В епоху Шан-Інь правитель обирався у середовищі свого вузького клану (ванцзу), поділеного на дві екзогамні групи, пов'язані між собою шлюбними союзами (ситуація дуже схожа на процедуру обрання (або затвердження) царя в Хетській державі особливими зборами - пан-кусом). Наділення клану правителів магічними (а цебто й управлін-ськими) функціями було типовим для давнини явищем. Таким кланом правителів ставав старший рід (точніше, старша дуально-родова група), від якого відбруньковувалися нові молодші родові групи. Нерідко об-ранню передувало випробування того, кого обирали. Так, легендар-ний Яо признає своїм наступником «простолюдина» Шуня лише після ряду випробувань, до числа яких входив пошук виходу з гірсько-го лісу (нагадує обов'язкове ритуальне блукання тайгою кандидата в шамани у деяких народів Сибіру). Випробування мало підтвердити наявність у того, кого обирали, тієї самої магічної сили, якою мав во-лодіти священний цар. Китай - Піднебесна імперія. Його захищає безособистісне Небо. «Проекція» Неба на квадратну (!) землю складає коло - це і є Піднебесна - цивілізований світ. Не охоплені проекцією Неба кути квадрата населені варварськими народами, що оточують Піднебесну. Влада Неба на землі представлена Сином Неба - імпера-тором. Як і в усіх стародавніх суспільствах, у Стародавньому Китаї все суспільне життя було сакралізоване, в тому числі публічна влада. Пра-витель - Ван виступає спочатку в ролі «священного царя». Управляти Піднебесною як «священним царем» правитель може лише остільки, оскільки він наділений внутрішньою магічною силою «Де», що дару-ється правителю Небом як винагорода за чесноти або притаманна йому з початку в результаті чудесного зачаття, в якому беруть участь неземні сили (китайський варіант непорочного зачаття). Так, засновник династії Хань - Лю Бан (селянин!) нібито народився від союзу його матері та Небесного дракона. Реальний же батько Лю Бана Тай Гун обмежився при цьому пасивною роллю християнського Йосипа. У цьому разі дракон виступає як тотемний предок, дух-родоначальник племені. Походження правителя внаслідок втручання неба відобразилося в обов'язковому додаванні до титулу імператора, починаючи з епохи Чжоу, терміна «Тянь-Цзи», тобто «Син Неба». В легендах про «доско-наломудрих» правителів говориться, що носієм магічної сили могла бути будь-яка людина, і правитель обирав наступника з усіх жителів країни: важливо, щоб претендент володів небесним мандатом - Тянь мін. Якщо правитель чомусь утрачав силу Де (за вченням конфуціан-ства не відповідав морально-етичним критеріям), Небо позбавляло його своєї підтримки та обирало нового правителя. Звичайно, Небо в цьому разі діяло або через клан правителів, або через народні по-встання. Аргумент «небесного мандата» вперше було використано чжоусцями як привід для скинення династії Шан-інь.

Починаючи з епохи Чжоу, в Китаї встановлюється престолонаслі-дування за принципом першородства: престол унаслідкується старшим сином. Але цей принцип затверджується не одразу. Принцип першо-родства в престолонаслідуванні було закріплено в особливій «Угоді» імператора Гао-цзу, засновника династії Хань, з представниками арис-тократії. Отже, в період Шан-Інь правитель виступає в іпостасі «свя-щенного царя». Період Чжоу привносить в цей культ шаманський та військовий елементи. У період Чунь цю - «Весни та осені» - поступо-во відбувається десакралізація влади й виникає необхідність у нових її обґрунтуваннях. Ці обґрунтування були представлені вченнями конфуціанства, даосизму та легізму.

Небо є уособленням світової стабільності та Порядку. Небо посилає Порядок на землю через свого «медіума» на землі - імператора. Останній поширює цю благодать на всіх людей через імператорський державний апарат. Суворі ієрархія держави забезпечує Порядок серед людей. Кінцевою ланкою цієї ієрархії є родина, в якій також царює ієрархія, що очолюється головою родини. Небо-Син - Неба-його міністри-підлеглі міністрам ранжирувані начальники-голова родини - за таким ланцюгом сходять на людей благодать Неба - Порядок та Гармонія. Зверху сходять батьківська любов та піклування про тих, хто стоїть нижче, знизу - синовня шанобливість до старших. Порушення цього встановленого Небом Порядку, нешанобливість до старших - найбільше нещастя та найтяжчий злочин. Такою є китайська філософія держави. Звичайно, ця конфуціанська доктрина державності являла собою ідеал, якого прагнули вчені та «доблесні чоловіки», але в реальному політичному житті цей ідеал вибухав запеклою боротьбою за владу, палацовими переворотами, міжусобицями, народними повстаннями та війнами. Цього ідеалу дотримувалися ті, хто вже перебував при владі, конкуренти, що рвалися до влади, не соромилися вбивати «синів неба», аби посісти їх місце. Свої дії вони виправдовували тим, що скинутий попередник був «поганим» і втратив небесний мандат. Уся династична історія Китаю багата на запеклу боротьбу за владу кланів і династій.

Протягом майже чотирьох тисяч років історії структура держави і державного апарату Китаю, звичайно, змінювалася. Однак у цілому принципи державного ладу, управління залишалися незмінними. Китай був надзвичайно «одержавленим» суспільством з розгалуженою системою ранжированого чиновництва. На верхівці рангової системи перебували імператор, поділені на ранги його численні родичі, дружини, наложниці, слуги; поділені на ранги урядові заклади та все чиновництво.

Центром імперії є Палац. Це особливий замкнений світ із суворо ранжированими мешканцями та панування Ритуалу, якому підкорені всі - від імператора до останнього слуги.

